
УДК 811.161'276.6:62

Іван Сабадош

Ужгородський національний університет, м. Ужгород

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ БОТАНІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті докладно схарактеризовано джерела формування назв родів, видів, родин та інших ботанічних таксономічних одиниць. Основними є родові назви, від яких утворюються назви всіх інших таксонів. Описано такі джерела виникнення назв родів рослин, як загальнонародні, народнорозмовні, зокрема діалектні назви рослин української мови, словотворення, переосмислення слів, запозичення готових ботанічних номенів з інших мов, термінологізація словосполучень. Розглянуто способи та засоби творення назв видів, родин, порядків, класів і відділів вищих рослин і грибів.

Ключові слова: ботанічна номенклатура, номен, термін, джерела ботанічної номенклатури, історія української термінології.

Формування будь-якої галузевої термінологічної системи відбувається як за рахунок ресурсів рідної мови, так і завдяки використанню готових термінів, запозичених з інших мов. Співвідношення свого й чужого неоднакове не тільки в різних терміносистемах, а й в одній і тій самій галузевій термінології у різні періоди її розвитку. Проте ядро будь-якої термінологічної системи української мови становлять терміни, що виникли на рідному ґрунті.

Утворення термінів на власній мовній основі здійснюється шляхом термінування загальноживаних лексем (*вода, мідь, сонце, море, озеро, гора, собака, стебло, рослина, пшениця, лобода* і т. ін.) або переосмислення відомих у мові слів (*голова, голівка, корінь, око, очко, вухо, вушко, вершина, основа, сітка, дуга, крило* тощо) чи дериваційних процесів (*солідка, мітліця, коренéвище, твёрдість, теплотворність* тощо).

Назви різних таксонів в українській науковій ботанічній номенклатурі відрізняються часом і джерелами формування.

© І.В. САБАДОШ, 2018

Найдавнішими є родові назви, значно новіші найменування видів рослин і порівняно недавні назви родин та інших вищих таксонів. Родові й видові назви спочатку були латиномовні й лише згодом утворюються в різних мовах на національній основі, в українській мові — в II пол. XIX ст. Усього на території України зростає 4997 видів рослин, об'єднаних у 997 родів і 189 родин (ОВРУ: 3). Однак насправді назв зазначених таксонів українською мовою значно більше за рахунок синонімів. Усі назви таксонів вищих рослин ми взяли з ОВРУ.

Родові наукові назви рослин

Українська наукова ботанічна номенклатура починає розвиватися з середини XIX ст. переважно на основі українських народних назв рослин. Протягом II пол. XIX — XX ст. відбувається інтенсивний процес її становлення, нормалізації, уніфікації і кодифікації.

Родові наукові флорономени виникли внаслідок термінування загальнонародних, народнорозмовних і діалектних назв рослин української мови, словотворення на власному мовному ґрунті, переосмислення ботанічних демінутивів, термінування однослівних та складених назв інших лексико-тематичних груп і запозичення готових ботанічних номенів з інших мов.

Термінування українських загальнонародних назв рослин

Основу сучасних наукових назв ботанічних родів становлять терміновані загальнонародні українські назви рослин, успадковані від праслов'янської мови, та ті, що утворилися на українському мовному ґрунті, зокрема близько п'ятої частини становлять ботанічні номени праслов'янського походження, які вживаються споконвіку переважно для номінування найвідоміших у народі фітооб'єктів. Найбільше їх серед назв дикорослої флори (*рогіз, хвоиц, ковила, мітлиця, чаполоч, очерет, стоколоц, осока, ряска, чемериця, проліска, кропива, щавель, споріш, лобода, кукіль, смілка, калюжниця, сон, горіцвіт, чистотіл, жеруха, суніці, в'язіль, лядвенець, ясеніць, плакун, бедрінець, водяний горіх, боліголов, омэг, віха, яглиця, дягель, смовдь, повій, березка, живокіст, медунка, глуха кропива, чистець, матерінка, м'ята, розхідник, паслін, блекота, дурман, дивина, подорожник, марена, переступень, оман, череда, деревій, полін, підбіл, лопух, будяк, осот* та ін.) і дендрономенів (*яліна, яліця, тис, смерека, сосна, яловець, верба, тополя, горіх, ліщина, береза, вільха, бук, дуб, в'яз, омела, смородина, яблуна, груша, черешня, слива, терен, шипшина, черемха, дрік, бруслина, клокічка, клен, крушина, ліпа, вівчі ягоди, вівче ліко, плющ, дерен, багно, бруслиця, глід, верес, чорниця, клюква, ясен, бузина, жимолость, калина* та ін.). Значно менше номінативних одиниць праслов'янського походження серед назв культивованих трав'янистих рослин, що їх вирощують на українських землях здавна (*овес, просо, жито, пшениця, ячмінь, біб, гірчіця, горіх, діня, кріп, мак, морква, редька, ріпа, сочевіця, хрін, часнік, чабер, хміль, коноплі,*

чорнушка, капуста, льон та деякі ін.), ще менше серед мікономенів (білий гриб, лисічка, строчок, сморж, змбршок, масляк, опеньок, печериця, ріжик, сиріжка, вовнянка, порхавка, трут, мухомор, іржа та ін.).

Зауважимо, що лише близько половини українських ботанічних назв праслов'янського походження терміновані, а значна частина праслов'янізмів не є нормативною в українській науковій ботанічній номенклатурі, зокрема: *трепета* 'осика, *Populus tremula* L.', *ябрядь* '*Populus alba* L.', *паклен* '*Acer campestre* L.', *ягли* 'просо', *рож* (*ріж*) 'жито', *яриця* id., *ярець* 'ячмінь', *команія* (*комонія*) 'види *Trifolium* L.', *язічок* '*Plantago lanceolata* L.', *кривавник* '*Achillea millefolium* L.', *беленá* '*Hyoscyamus niger* L.', *щав* (*щавá*) '*Rumex* L.', *мільник* і *мільниця* '*Saponaria officinalis* L.', *костолім* (*костолом*) '*Symphytum officinale* L.', *псінка* '*Solanum dulcamara* L.' і '*Solanum nigrum* L.', *козák*, *бабка* та *обáбок* 'підберезник, *Boletus scaber* Bull. ex Fr.', *голубінка* 'вид сиріжки', *бздюхá* 'порхавка звичайна, *Lycoperdon perlatum* Pers.' та інші.

У ряді випадків від українських назв рослин, успадкованих від праслов'янської мови, утворилися на українському мовному ґрунті назви інших рослин (здебільшого дикорослих трав), напр.: *рдéсник*, *рокíтник*, *копитняк*, *борщівник*, *бузók* (від діал. *буз* 'бузина'), *ситняг*, *сítтник*, *вербозілля*, *вівсюг*, *горобінник* (від *горобíна*), *грушáнка*, *житняк*, *комишівник*, *куколиця* (від *кукíль*), *лепешняк* (від *лепехá*), *морківник*, *моркóвниця*, *м'яточник*, *очерéтянка*, *тростяніця*, *ряска*, *чередник*, *чемерник*, *просянка*, *ріпák*, *сунічник* (іноді з тим самим значенням, пор. *свидина* '*Swida sanguinea* Oriz' — від діал. *свид* id. < прасл. **svida*/-ǫ id.) тощо. Ця тенденція почалася ще в праслов'янській мові. Частина термінованих назв дикорослих трав утворилася шляхом додавання до найменування культивованої рослини (зрідка — дуже відомої дикорослої) прикметника, утвореного від назви тварини, пор.: *зáяча капуста*, *кíнський часнік*, *собáча петрушка*, *гадюча цибулька*, *собáча кропивá*, *котя́ча м'ята* і под.

Певна частина термінованих назв рослин (в основному дикорослих трав) утворилася від фітономенів, які з'явилися в українській мові в пізніші часи, напр.: *кипарісовик*, *лілійник*, *бурачók*, *огірочник*, *рисівка*, *тирлічник*, *гіацинтник*, *мáльвочка*, *марéнка*, *ру́тка*, *сítничок*, *бавóвник*, *кизі́льник* та інші.

Українські народнорозмовні й діалектні фітономени у функції ботанічних термінів

Народнорозмовні елементи й діалектизми нерідко термінують у тих галузевих термінологічних системах, які близькі до народної лексики і найтісніше пов'язані з повсякденним життям народу з давніх часів, із живою та неживою природою, рельєфом і т. ін. Це стосується, зокрема, таких термінологічних систем, як зоологічна, ботанічна, сільськогосподарська, тваринницька, географічна, геологічна, етнографічна тощо, в яких регіональні лексичні одиниці як терміни використовують особливо на початковому етапі формування. Яскраво виражений народнорозмов-

ний характер мають ботанічні терміни типу *заяча конюшина, кручені паничі, вовче тіло, куряча ланка*, технічні терміни *ластівчин хвіст, вовчий зуб*, геологічні *котяче око, тигрове око* тощо. Ставши елементами відповідної терміносистеми, такі номени в основному втрачають експресивність, образність і набувають усіх ознак, властивих науковому терміну. Значну кількість такі одиниці становлять і в новітніх терміносистемах — кібернетичній, лазерної техніки та інших.

До термінів, які є за походженням діалектизмами, у сучасній термінології ставляться як до реліктових явищ. У ряді терміносистем вони функціонують традиційно, особливо в давніх, які сформувалися переважно на основі народної мови. Наприклад, у початковий період формування української наукової ботанічної номенклатури діалектизми термінувалися у значній кількості, зокрема при потребі номінації представників флори, що зростають на обмеженій, незначній території.

Творці української наукової ботанічної термінології (І. Гавришкевич, Х.М. Августинович, В. Волян, М.М. Новицький та ін.) збирали українські народні назви, серед яких було чимало регіоналізмів, для використання їх у функції наукових термінів. У першій спробі побудови української ботанічної термінології В. Воляна діалектні назви вжито максимально. У кількох варіантах системи ботанічної номенклатури І.Г. Верхратського особливо багато номенів, узятих із українських говорів майже всієї України. Згодом М.І. Мельник термінував багато галицьких вузько-локальних діалектизмів у «Номенклатурі висших рослин» (1922 р.) [5]. Чимало діалектних назв рослин затвердила як терміни Ботанічна секція в «Словнику ботанічної номенклатури» 1928 р. (далі СБН). Однак уже в міжвоєнний період (починаючи з 30-х років) від багатьох із них поступово відмовляються. Найчастіше їх замінюють міжнародними номенами (інтернаціоналізмами) грецького чи латинського походження або перекладами чи транслітерацією останніх, особливо якщо вони наявні й у російській мові. Зокрема багато таких замінів у першому повоєнному «Визначнику рослин УРСР» [3], пор.: *арніка* 'Arnica L.' (у СБН була термінована діалектна назва *скусівнік*; пор. рос. *арника* id.), *галінсога* 'Galinsoga Ruiz. et Rav.' (раніше було *незбутниця*; пор. із тим самим значенням рос. *галінсога*), *ефедра* 'Ephedra L.' (було *ставчак*; пор. рос. *эфедра* id.) і т. ін. Щоправда, пізніше деякі терміни діалектного походження відновлені й зараз уживаються поряд із іншомовними як термінологічні дублети (пор. укр. *арум* і *кличиніць* 'Agum L.', рос. *арум* id.). На нашу думку, терміни, що є за походженням діалектизмами, мають право на існування у будь-якій терміносистемі, якщо вони увійшли до неї з необхідності й цілком задовольняють її вимоги.

Після Другої світової війни відбувається активний процес витіснення з наукового вжитку діалектних за походженням термінів і заміни їх так званими інтернаціоналізмами, а фактично такими, які вживалися в російській ботанічній термінології. Із цією метою офіційно пропагувався розвиток наукової термінології мов народів колишнього СРСР за

принципом мінімальних розбіжностей із російською. Унаслідок реалізації цього курсу в українській науковій ботанічній номенклатурі було замінене значну кількість власне українських термінів, зокрема й діалектних за походженням, запозиченнями з латинської, грецької, європейських, а також російської мов. В українській мові з'явилася величезна кількість лексичних кальок, транслітерованих латинських наукових ботанічних номенів, про що докладніше скажемо далі.

Нині термінування діалектизмів — дуже рідкісне явище. Як приклад можна навести закарпатський діалектизм *шовкóва косі́ця*, який останнім часом став функціонувати на означення рослини *Leontopodium R. Vr.*, що росте в Карпатах, нарівні з термінами *біло́тка* (теж діалектного походження) й *едельвéйс* у наукових працях (див., наприклад, академічні видання «Визначник рослин Українських Карпат» 1977 р. [4], «Определитель высших растений Украины» 1987 р. (ОВРУ)).

У сучасній науковій ботанічній номенклатурі української мови збереглося кілька десятків термінів-діалектизмів. Уживаються вони, зазвичай, для позначення рослин, поширених на невеликій території, наприклад, терміновано західноукраїнські діалектизми *гусі́мець* 'Aragis L.' (ОВРУ: 122), *квасені́ця* 'Oxalis L.' (ib.: 219), *поросі́нець* 'Hypochaeris L.' (ib.: 367), *саши́ник* 'Schoenus L.' (ib.: 421), *чемерні́к* 'Helleborus L.' (ib.: 47), *модрі́на* 'Larix Mill.' (ib.: 40), *же́реп* 'вид сосни в Карпатах Pinus tugo Turra' (Кобів: 314) та ін. Із південноукраїнських говорів термінами стали лексеми *назéмка* 'Polyspermum L.' (ОВРУ: 84), *їжа́ча голі́вка* 'Sparganium L.' (ib.: 469), *верблю́дка* 'Cogispermum L.' (ib.: 90), *пища́нка* 'Arenaria L.' (ib.: 71), *устелипо́ле* 'Ceratocarpus L.' (ib.: 89), *кормéк* 'Limonium Mill.' (ib.: 99), *волові́к* 'Anchusa L.' (ib.: 272), *синю́ха* 'Polemonium L.' (ib.: 264), *ка́мка* 'Zostera L.' (ib.: 391) (від діал. *ка́нка* 'Schoenoplectus tabernaemontani Palla', утвореного від гр. *κάννα* 'очерет', пор. (ЕСУМ 2: 364) і т. ін.

Більшість із названих діалектизмів (крім *назéмка*, *їжа́ча голі́вка*, *гусі́мець*, *квасені́ця*, *саши́ник*, *біло́тка*, *шовкóва косі́ця*) увійшли до одинадцятитомного «Словника української мови» (СУМ) без будь-яких обмежень.

Словотворення як джерело поповнення наукових ботанічних номенів

Серед незапозичених наукових назв рослин найбільше таких, що виникли на власне українському мовному ґрунті внаслідок словотворення. Основна частина однокореневих наукових назв родів утворена суфіксацією. Більшість цих номенів — деривати з такими шістьма формантами: *-ник* (всього близько 50 термінів); десь по 15 флорономенів із суфіксами *-ець*, *-иця*, *-анка*; по 10 — 12 похідних із формантами *-ик* та *-иця*. І лише по 6 — 8 дериватів із суфіксами *-ак*, *-ок*, *-ень*, *-ка*, *-івка*. Решта дериватів утворилася за допомогою малопродуктивних (*-ина*, *-уха*, *-ач*, *-ій*, *-няк*, *-ачка*: *бирючина*, *купина́*, *лапі́на*, *плету́ха*, *плоску́ха*, *різу́ха*, *синю́ха*, *борода́ч*, *перста́ч*, *сіда́ч*, *миши́й*, *рижій*, *пирій*, *серпій*, *копитня́к*, *лепешня́к*, *колосня́к*, *вужа́чка*, *голова́чка*, *змія́чка*) чи непродуктивних (*-ун*, *-й*, *-ич*, *-уг*, *-ай*, *-іль*, *-чук*,

-инка, -ика, -оля, -уля, -отка, -атка, -уша, -ушка, -ашка, -учка, -ига, -ло та ін.: плаку́н, тріску́н, перестри́ч, тирли́ч, вовчу́г, метлю́г, молоча́й, вязи́ль, зеленчу́к, зли́нка, ожі́ка, красо́ля, сви́стуля, біло́тка, пальча́тка, гірку́ша, солоду́шка, рома́шка, трясу́чка, свербі́га, парі́лю, молоді́лю) суфіксів.

Більшість дериватів із суфіксом *-ник* утворена від субстантивних (щитник, чоточник, язичник, со́дник, борідні́к, віничник, жабні́к, жовту́шник, куні́чник, міху́рник, па́зурник, гадю́чник та ін.; назви грибів часні́чник, павути́нник; серед цих номенів помітна кількість похідних від назв інших рослин: горобі́нник, грана́тник, лі́йник, кизи́льник, рокі́тник, сі́тник, та́волжник, феру́льник, чередні́к) і незначна кількість — від дієслівних (обві́йник, осту́дник, порі́зник, перело́тник, розхі́дник та поодинокі інші) основ. Майже всі похідні зі суфіксом *-анка* — відсубстантивні (весня́нка, водя́нка, воца́нка, горля́нка, гроня́нка, груша́нка, оча́нка, очерета́нка, піща́нка, прося́нка, товстя́нка, чіпля́нка та ін.), із формантом *-ець* — майже порівну відсубстантивні й відад'єктивні (билі́нець, дзвіне́ць, жураве́ць, козе́льці, вороне́ць, жовте́ць, зозу́линець, костяне́ць, снігове́ць, солоне́ць та ін.) похідні. За допомогою суфікса *-иця* деривати утворюються частіше від іменникових, рідше від прикметникових і лише поодинокі — від дієслівних основ, пор.: калю́жниця, мітлі́ця, коро́лиця, кострі́ця, ру́слиця (від *русло́*), ру́твиця, свербі́жниця, залі́зниця, мі́ршавниця, скрі́тниця, по-вита́ниця та ін. Похідні з суфіксом *-ик* утворені від прикметникових (воло́вик, громові́к, молоді́льник, одина́рник, губа́стик, ва́точник та ін.), а з формантом *-ниця* — в основному від іменникових (ло́жечниця, щитни́ця, пілю́льниця, блоши́ниця, па́житниця, рі́пниця, скребні́ця та ін.) основ.

Деривати зі суфіксом *-ень* утворювалися переважно від дієслів (бу́тень, дуте́нь, переступе́нь, при́воротень, голо́ватень), зі суфіксом *-івка* — від іменників (весні́вка, гнізді́вка, змі́ївка, перлі́вка, полі́вка, пухі́вка), з формантом *-ок* — від іменників і дієслів (вінични́чок — від *віничник*; бузо́к, бурачо́к, вовчо́к, недорі́сток, стелюшо́к, очі́ток < очі́сток), з суфіксом *-ак* — здебільшого від прикметників і дієслів (гірча́к, житня́к, залі́зник, синя́к, різа́к, черса́к, орля́к), з формантом *-ка* — від іменників, частково від прикметників (була́тка, верблю́дка, їжа́чка, кру́пка, молочка, рогачка, гречка, любочка, паху́чка, кучеря́вка, липу́чка). За допомогою суфікса *-овик* від іменникових основ утворено назви грибів *березові́к, осі́ковик, знойові́к, дощові́к, дубові́к, трутові́к* (від *трут id.*), *мохові́к*.

Отже, як засвідчує поданий матеріал, групи похідних ботанічних номенів від прикметникових і від дієслівних основ кількісно однакові, відсубстантивних дериватів значно більше, ніж відад'єктивних і дієслівних, разом узятих.

Близько двох десятків наукових ботанічних номенів утворено префіксально-суфіксальним способом в основному від субстантивних основ за допомогою конфіксів *під-...-ник, без-...-ник, на-...-ниця* (підберезні́к, підмаренні́к, підлі́сник, підсні́жник, під'я́лінник, безме́ртник, безщитні́к, наскельни́ця, настінни́ця). Інші конфікси використовуються здебільшого в поодиноких випадках, напр.: *безме́ртки, надбородні́к, наземка, напер-*

стянка, переліска, подорóжник, покісниця, приберéжниця, проліска, сурі-ниця. Позначають ці номени об'єкти дикорослої флори та один гриб (підвіішень).

Префіксальним способом утворена назва *празелень*, усіченням основи — *повій*, *знит*, *ряст*, за допомогою флексії — *нетрѣба*.

У сучасній українській науковій ботанічній номенклатурі налічується близько 50 складних номенів. Нові назви утворюються від двох основ здебільшого за допомогою інтерфіксації, іноді — у поєднанні з суфіксацією. Основи у складних словах значно частіше перебувають у підрядному, ніж у сурядному синтаксичному зв'язку. Майже всі композити — це назви дикорослих трав та поодинокі мікономени, напр.: *білозір*, *білолózник*, *білоцвіт*, *біловус*, *вербозілля*, *багатоніжка*, *жовтозілля*, *звіробій*, *зимолубка*, *іван-чай*, *ключ-трава*, *куцоніжка*, *ломикáмíнь*, *ломиніс*, *меч-трава*, *нечуйвітер*, *огірок-пирскáч*, *первоцвіт*, *пізньоцвіт*, *розрív-трава*, *самосіл*, *стародуб*, *стоголовник*, *стожільник*, *суховéришки*, *сухорéбрик*, *сухоцвіт*, *тонконіг*, *устелипóле*, *чистотіл*, *чорнобрівці*, *чорноголо́вник*, *чорнокóринь*, *чорнощíр*, *гриб-зóнтик*, *хрящ-молóчник* та інші.

Переосмислення слів як джерело родових назв рослин

У процесі переосмислення загальноживаних слів (значною мірою демінутивів) виникло близько 30 ботанічних термінів, пор.: *баранець*, *бархат*, *вечорніці*, *віничя*, *волóшка*, *глéчки*, *грабелькі*, *гріцики зіркі*, *зірочки*, *каділо*, *калáчки*, *косáрики*, *лóбка*, *манжéтка*, *ма́ти-й-ма́чуха*, *миколáйчики*, *образкі*, *óрлики*, *óчки*, *півники*, *росічка*, *рóтики*, *ря́бчик*, *сокирки*, *сон*, *холодóк*, *язичóк*, *якірці*. Сюди можна зарахувати також подібні назви, зокрема спільнокореневі з іншими назвами рослин (недемінутивними за утворенням) демінутиви типу *льонóк*, *ма́чок*, *підбілик*, *реп'яшо́к*, *гіаці́нттик*, *ру́тка*, *марéнка*, *маслі́нка*, *ма́львочка*, *сі́тничок* та ін., які, на наше переконання, виникли як номінативні одиниці не внаслідок словотворення, а саме переосмислення готових демінутивів (як *калáчки*, *язичóк*, *півники* і т. ін.).

Складені наукові ботанічні назви родів

Наукова ботанічна номенклатура української мови належить до тих терміносистем, яка налічує значну кількість складених, або аналітичних, номенів. Це суперечить бінарному принципу в ботаніці, за яким тільки назви видів рослин дволексемні, а назви родів мають бути однолексемними. Проте формування української наукової ботанічної номенклатури відбувалося так, що первинно термінували у функції родових номенів значну кількість добре відомих складених назв рослин. Протягом ХХ ст. частина з них була замінена однолексемними номенами. Нині питома вага складених назв у науковій ботанічній номенклатурі української мови приблизно така сама, як і складних.

Вони структурно складаються з означуваного компонента й означення, де означуване слово — назва рослини, здебільшого культивованої (зрідка — добре відомої в народі дикорослої), чи загальне флористичне

найменування типу *трава*, *гриб*, а означення вказує на місце зростання об'єкта флори, його походження, медоносність, дикорослий характер та інші ознаки, пор.: *водня́на со́сонка*, *водяни́й горі́х*, *водяни́й хрін*, *водяни́й жо́втець*, *водяни́й різа́к*, *морська́ гірчи́ця*, *садо́ва ай́стра*, *садо́вий жа́смін*, *паху́ча тра́ва*, *волоха́тий о́гірок*, *солончако́ва ай́стра*, *степо́вий гірча́к*, *річко́вий кедр*, *кури́льський чай*, *япо́нська мушму́ла*, *молу́кська тра́ва*, *стручо́вий кедр*, *медо́ва тра́ва*, *канарко́ва тра́ва*, *жо́втий осо́т*, *гриб зимо́вий* та ін.

Близько половини складених ботанічних номенів утворено способом метафоричного переосмислення синтаксичних словосполучень, напр.: *во́вче ті́ло*, *во́вча ла́па*, *воро́няча ла́пка*, *воро́няче о́ко*, *гадю́ча цибу́лька*, *глуха́ кропива́*, *за́яча капу́ста*, *за́яча конюши́на*, *зозу́лині сльо́зи*, *зозу́лині че́ревічки*, *золоті́й дощ*, *їжа́ча голі́вка*, *кота́ча м'я́та*, *кота́чий хві́ст*, *кота́чі ла́пки*, *круче́ні пани́чі*, *ку́ряча сліпо́та*, *ку́рячі о́чки*, *кі́нський часни́к*, *петри́в хрест*, *соба́ча кропива́*, *соба́ча петру́шка*, *за́ячий гри́б* та ін. Мотивація більшої частини цих флорономенів зрозуміла. Звичайно всі вони з самого початку образні, а отже, емоційно-експресивні, тому, з погляду термінологічної науки, не є цілком придатні як терміни, адже одна з основних вимог до терміна полягає в тому, що він має бути стилістично нейтральний. Але ці ботанічні назви мають значну традицію вживання в українській мові, тому якийсь час вони, очевидно, залишаться в українській ботанічній терміносистемі. Крім того, ставши термінами, такі словосполучення поступово втрачають емоційно-експресивне забарвлення.

Іншомовні запозичення в складі наукових родових назв рослин української мови

Запозичення з інших мов у науковій ботанічній номенклатурі української мови становлять майже половину (47 — 48%). Із них близько 420 номінативних одиниць (понад 76%), тобто майже третина від усіх запозичених українських наукових ботанічних номенів, — це транслітеровані латинські наукові назви родів. Переважна більшість їх така сама, як і в сучасній російській номенклатурі, пор.: укр. *велезія*, рос. *велезия* 'Velezia L.', укр., рос. *гомфрена* 'Gomphrena L.', укр. *басія*, рос. *бассия* 'Bassia All.', укр. *гоніолімон*, рос. *гониолимон* 'Goniolimon Boiss.', укр. *телигоній*, рос. *телигоний* 'Theligonum L.', мікономени укр. *лепіота*, рос. *лепиота* 'Leptota', укр., рос. *гебелома* 'Hebeloma' і т. ін.

Інші запозичені флорономени становлять майже 24%. Найбільше терміновано запозичень з латинської, російської, німецької, тюркських мов. Так, від латинської запозичено номен *бальзамін*, *беладона*, *герань*, *гортензія*, *дріада*, *лотос*, *барвінок*, *олеандр*, *орхідея*, *роман* та ін. Деякі з них потрапили до української через російську мову. Власне російських запозичень небагато: *гуньба* (ЕСУМ I: 621), *обліпіха* (іб. IV: 137), *клопогін* (пор. рос. *клопогон* id. (ОВРУ: 47), утворене від *клоп* 'блощиця'), до російськомовних належать назви *моркóвниця*, *виноградо́вник*, зважаючи на їхню фонетику (пор. *моркóвница*, *виноградо́вник* id.), більше фітономенів прийшло через російське посередництво з інших мов: *гіаци́нт*, *ка́перці*,

кунжу́т, лакфіо́ль, самши́т, барбарі́с, рис, карка́с 'Celtis L.' та інші. З німецької мови або через її посередництво запозичено назви *ва́йда* (ЕСУМ I: 320), *жоржисина* (іб. II: 206), *люце́рна* (іб. II: 312), *пе́рсик* (іб. IV: 353), *ску́мпія* (іб. V: 291, 475), *а́йстра* (іб. I: 54), *едельве́йс* (СІС: 283) та ін.

Власне польських назв в українській науковій ботанічній номенклатурі лише кілька (*модрі́на* (ЕСУМ III: 496), *стокро́тки* (іб. V: 425), значно більше тих, що запозичені через посередництво польської з інших мов (найчастіше — з латинської, рідше німецької, італійської та ін.), напр.: *бру́ква*, *буря́к*, *гвозди́ка*, *кашта́н*, *квасо́ля*, *конва́лія*, *кориа́ндр*, *лава́нда*, *лату́к*, *лілія*, *любі́сток*, *люпи́н*, *мигда́ль*, *пастерна́к*, *пі́жмо*, *портула́к*, *ра́йграс*, *селера́*, *шавлія* тощо. Більшість цих назв увійшли до української мови ще в староукраїнський період.

З тюркських мов засвоєно *гарбу́з* (іб. I: 472), *ірга́* (іб. III: 315), *каву́н* (іб. II: 336), *корме́к* (іб. II: 424), *коми́ш* (іб. II: 537), *кура́й* (іб. III: 151), *таво́лга* (іб. V: 501), *айва́* (іб. I: 53), зокрема з турецької *ба́мія* (іб. I: 132), *тютю́н* (іб. V: 695 — 696); з грецької засвоєно в киеворуський період *гісо́п* (іб. I: 517), *кипарі́с* (Фасмер II: 235), у староукраїнський — *о́гірок* (ЕСУМ IV: 153), з новогрецької — фітономен *троя́нда* (іб. V: 653). З італійської або через її посередництво з інших мов — *гравіла́т* (іб. I: 580), *лимо́н* (іб. III: 234), *помідо́р* (іб. IV: 509), *со́рго* (іб. V: 376), *артишо́к* (Фасмер I: 89). Засвоєні в давніші часи з старослов'янської мови *виногра́д* (ЕСУМ I: 377 — 378), *кедр* (іб. II: 420), пізніше з французької — *еспа́риєт* (іб. II: 170), *жасмі́н* (іб. II: 188). Через інші мови українська запозичила з китайської *чай* (іб. VI: 276), *со́я* (іб. V: 364).

В українській ботанічній номенклатурі чимало перекладів або кальок номенів латино-грецького походження, напр.: *змієго́ловник* (лат. *dracoccephalum* id.), *стрілолі́ст* (лат. *sagittifolia* id.), *тризубе́ць* (лат. *triglochis* id.), *лисохві́ст* (лат. *alopercurus* id.), *багатоборо́дник* (лат. *polyragon*), *трище́тінник* (лат. *trisetum*), *дворя́дник* (лат. *diplotaxis*), *язикотру́б* (лат. *salpiglossis*), *бульбокоми́ш* (лат. *bulboschoenus*), *колючконо́с* (лат. *echinophora*), *лускохвóсник* (лат. *pholiusus*), *паролі́ст* (лат. *zugophyllum*) та ін. Штучність і нековирність більшості таких назв цілком очевидна. Майже всі вони зафіксовані й у російській ботанічній номенклатурі. Тому українські назви можна кваліфікувати значно мірою як переклади чи кальки відповідних російських флорономенів.

Видові наукові назви рослин

У сучасній науковій ботанічній номенклатурі під час творення видових назв латинською мовою діє бінарний принцип, тобто кожна назва виду складається з двох компонентів — родової назви, вираженої іменником, і видового означення, яке найчастіше виражається прикметником, іноді іменником. Пор.: *конюши́на рівни́нна* — *Trifolium campestre* Schreb., *конюши́на гірська́* — *Trifolium montanum* L., *конюши́на лучна́* — *Trifolium pratense* L. і т. ін. Третій компонент у видовій і другий у родовій — це прізвище (здебільшого скорочене) автора латинської наукової назви.

Нерідко означення у видовій назві виражається не прикметником, а апелятивним іменником у формі називного відмінка або власною назвою у формі родового відмінка іменника, напр.: *горобіна берéка* — *Sorbus torminalis* Crantz., *цибуля татáрка* — *Allium fistulosum* L., *рокíтник Ву́льфа* — *Chamaecytisus wulfii* Klásková, *астрагáл Гéннінга* — *Astragalus henningii* Klok. і под. У цей спосіб українські ботаніки створюють видові наукові назви, починаючи з середини XIX ст., пор. у ботаніці В. Воляна (1854 р.): *барвінок мéнший* — *Vinca minor*, *кмин звичáйний* — *Carum carvi*, *щербáч пальчáстий* — *Heraclеum spondylium* тощо [2: 172, 179, 180]. Цю традицію продовжив І.Г. Верхратський у перекладених і виданих ним ботаніках (Гикель Е. «Ботаника для шкіл низших гимназіяльных и реальных». Львів, 1873 р.; «Ботаника на высші кляси шкіл середних». Після учебника О. Ростафінського. Львів, 1896 р. та «Ботаника на низші кляси шкіл середних». Львів, 1905 р.), а М.І. Мельник у власному словнику [6] створив найповнішу на той час ботанічну номенклатурну систему української мови. Обидва, на відміну від В. Воляна, як видові епітети, крім прикметників, використовували й іменники.

Упродовж XIX — XX ст. видові назви змінювалися як у латинській, так і в українській ботанічній номенклатурі. Переважна більшість сучасних видових назв бінарна (двокомпонентна). Видове означення здебільшого — переклад латинських, іноді російських, а нерідко оригінальне, пов'язане з особливостями певного виду, пор.: *ожі́на сі́за*, *ожі́на звичáйна* — *Rubus caesius* L. (лат. *caesius* — голубий, сіро-голубий), рос. *ежеві́ка сі́зая*, *горóшок гібри́дний* — *Vicia hybrida* L. (ОВРУ: 162, 200). Те саме означення може повторюватися в багатьох видових назвах рослин. Найчастіше в цій функції використовують прикметники *звичáйний*, *польові́й*, *лісові́й*, *лучні́й*, *болóтний*, *піщáний*, *гірськíй*, *ліка́рський*, *жóвтий*, *бі́лий*, *малі́й*, *велі́кий*, *висо́кий*, *вузьколі́стий*, *посі́вний*, *їстівні́й*, *ді́кий* тощо. Більшість видових означень в українських бінарних назвах грибів — переклад російських, пор.: *печіно́чниця звичáйна* 'Fistulina hepatica' — рос. *печёно́чница обы́кновенна́я* id., *їжові́к жовтува́тий* 'Hydnum repandum Fr.' — рос. *ежеві́к желто́ватый* id., *борові́к жóвтий* 'Boletus impolitus Fr.' — рос. *борові́к же́лтый* id. і т. ін. (Зерова та ін.: 72, 74, 78).

Невелика кількість видових назв (близько двох десятків) в українській мові не бінарна, а однолексемна, зокрема: *бру́ква*, *буя́хі* (синонім *лохі́на*), *інжі́р* (*смоко́вниця*), *карто́пля*, *костяні́ця*, *лимо́н*, *мали́на*, *манда́рін*, *осі́ка*, *рі́па*, *ріпа́к*, *часні́к*, *черешня*, *чорні́ця* та ін. Значно більше подібних назв (близько тридцяти), які мають синоніми — бінарні назви, напр.: *али́ча* (синонім *слі́ва розло́га*), *бе́рест* (*граб в'язо́листий*), *бобчу́к* (*мигда́ль степові́й*), *глі́сник* (*наслі́н соло́дко-гіркі́й*), *гордові́на* (*калі́на цілолі́ста*), *довгунéць* (*льо́н звичáйний*), *ду́рійка* (*па́житниця п'я́нка*), *калга́н* (*перста́ч прямо́стоячий*), *осокі́р* (*топо́ля чо́рна*), *полу́ниця* (*суні́ці зелéні*), *салáт* (*лату́к посі́вний*), *фунду́к* (*лі́щина велі́ка*), *черéмша* (*цибу́ля ведме́жа*), *чорнокле́н* (*клен татáрський*), *шелю́га* (*верба́ гостролі́ста*, або *верба́ черво́на*), *яві́р* (*клен несправжньо́платáновий*), *борові́к* (*бі́лий гри́б*) та інші.

Частина видових назв дволексемна, але утворена не за бінарним принципом. Майже всі такі номінативні одиниці (в українській номенклатурі їх понад тридцять, за утворенням це складені назви або метафоричні словосполучення) уживають як синоніми до бінарних назв, пор.: *авраáмове дéрево* (синонім *вітекс священний*) 'Vitex agnus-castus L.', *біла ака́ція* (*робі́нія звича́йна*) 'Robinia pseudoacacia L.', *ведме́же ву́хо* (*дивина́ ведме́жа*) 'Verbascum thapsus L.' Такого ж характеру й українські ботанічні видові номени *гу́сяча ла́пка* (*перста́ч гу́сячий*) 'Potentilla anserina L.', *далма́тська рома́шка* (*мару́на цинерарієліста*) 'Pyrethrum cinerarii folium Trev.', *запа́шний горóшок* (*чі́на запа́шна*) 'Lathyrus odoratus L.', *земля́ний горі́х* (*ара́хіс підзе́мний*) 'Arachis hypogaea L.', *зозу́лин цві́т* (*корона́рія зозу́ляча*) 'Coronilla flos-siculi A.Br.', *мі́льне дере́во* (*кельрейте́рія волоти́ста*) 'Koeleruteria paniculata Laxm.', *петро́ві батогі́* (*цико́рії ди́кий*) 'Cichorium intybus L.', *ні́вняче про́со* (*плоску́ха звича́йна*) 'Echinochloa crusgalli Beauv.', *ра́кові ши́йки* (*гірча́к змі́ний*) 'Polygonum bistorta L.', *скаже́ний о́гірок* (*о́гірок-пирска́ч пружні́й*) 'Esbalium elaterium A. Rich.', *туре́цький горі́х* (*нут звича́йний*) 'Cicer arietinum L.', *черво́на ру́та* (*рододендро́н східнокарпа́тський*) 'Rhododendron kotschyi Simonk.', *дубо́ва омела́* (*ремнецві́тник європе́йський*) 'Loranthus europaeus Jacq.' та інші.

Назви інших таксонів (родин, порядків, класів, відділів)

Ботанічні роди об'єднані в **родини**, родини — у **порядки**, порядки — у **класи**, класи — у **відділи**. В Україні є п'ять відділів, дев'ять класів, 78 порядків і 189 родин рослин. Назви останніх утворюються як прикметникові форми суфіксальним способом, найчастіше за допомогою суфікса *-ові* (*-еві*, *-єві*), від назви найтипівшого роду певної родини, напр.: *сосно́ві*, *хво́щові*, *жовтеце́ві*, *руслице́ві*, *магно́лієві*, *лататте́ві*, *боле́тові* (пор. рос. *сосно́вые*, *хво́щовые*, *лю́тиковые*, *пово́йничковые*, *магно́лиевые*, *куви́шниковые*, *боле́товые*, лат. *Pinaceae*, *Equisetaceae*, *Ranunculaceae*, *Elatinaceae*, *Magnoliaceae*, *Nymphaeaceae*, *Boletaceae* і т. ін.). Поодинокі українські назви родин утворюються за допомогою суфікса *-ні* (*звіробі́йні*, *ча́йні*; пор. рос. *зверобо́йные*, *ча́йные*, лат. *Hypericaceae*, *Theaceae*). У більшості випадків українська і російська назви тієї самої родини — спільнокореневі, які координуються з відповідними латинськими через родові назви; пор. укр., рос. *хво́щ* 'Equisetum', укр. *со́сна*, рос. *сосна́* 'Pinus', укр. *магно́лія*, рос. *магно́лия* 'Magnolia', укр. *латаття́*, рос. *куви́шка* 'Nymphaea', укр. *жовте́ць*, рос. *лю́тик* 'Ranunculus', укр., рос. *мак* 'Papaver', *чай* 'Thea', укр. *звіробі́й*, рос. *зверобо́й* 'Hypericum L.', укр. *ру́слиця*, рос. *пово́йничек* 'Elatine' (ОБРУ: 25, 41, 44, 45, 50, 54, 101, 102).

Назви **порядків** також пов'язувані з назвами родів, але це або форми множини іменників — назв родів, або утворені за допомогою компонента *-цвіті* та інтерфікса *-о-* (*-є-*), напр.: укр. *со́сни*, *хво́щі*, *ті́си*, рос. *со́сны*, *хво́щи*, *ті́сы*, лат. *Pinales*, *Equisetales*, *Taxales*; укр. *жовтецевоцві́ті*, *макоцві́ті*, *чайоцві́ті*, *лататтецві́ті*, рос. *лю́тикоцве́тны́е*, *макоцве́тны́е*, *чаецве́тны́е*, *куви́шкоцве́тны́е*, лат. *Ranunculales*, *Papaverales*, *Theales*, *Nymphaeales* і т. ін.

Найменування **класів** утворюються переважно від назви найтипівішого роду додаванням елемента *-видні* та за допомогою інтерфікса *-o-* (*-e-*): *плауновідні, молодильниковідні, хвоцевідні, папоротевідні, гінкговідні* (пор. рос. *плауновідные, полушниковідные, хвоцевідные, папоротниковідные, гинкговідные*). Інші чотири найменування — теж прикметникові, але похідні від лексем, що не є назвами родів рослин, зі суфіксом *-ні* (*хвбйні, дводбльні, однодбльні*; пор. рос. *хвбйные, двудбльные, однодбльные*) чи *-ові* (*гнэтові, рос. гнэтовые*). Усі латинські відповідники — деривати з фрмантом *-opsida*: *Lycodiopsida, Isoëtopsida, Equisetopsida, Polypodiopsida, Ginkgopsida, Gnetopsida, Magnoliopsida, Liliopsida*.

Найменша група (п'ять одиниць) — це назви **відділів**, зокрема: *плауноподібні, хвоцеподібні, папоротеподібні, голонасінні* (підвідділ *сосноподібні*) і *покритонасінні* (пор. рос. *плаунообразные, хвоцеобразные, папоротникообразные, голосеменные* (підвідділ *сосноподібные*) і п'ятий відділ — *покритосеменніе*), лат. *Lycopodiophyta, Equisetophyta, Polypodiophyta, Pinophyta (Gymnospermae)*, підвідділ *Piniceae* і п'ятий відділ — *Magnoliophyta (Angiospermae)*.

Нижчі рослини мають свою систему таксонів, зокрема у складі 14 відділів є відділ *грибі* (рос. *грибы*, лат. *Mycophyta*, або *Fungi*), див. [5: 123 — 177; 1: 153 — 157]. Як видно з поданого матеріалу, одноманітністю відзначаються не тільки латинські, а й більшість українських та російських назв відділів.

Таким чином, майже всі українські назви порядків, класів, відділів перекладено з російської, а російські — з латинської. У зв'язку з тим, що українську назву родини утворювали від назви найтипівішого для певної родини роду, то майже половина родових назв української мови має незапозичені корені, щоправда, в усіх словотворчій засіб такий, як у російських відповідників. Подібно до російських утворюються також українські назви вищих від родини таксонів.

Отже, сучасна наукова ботанічна номенклатура української мови становить упорядковану струнку систему, побудовану за зразком латинської наукової ботанічної номенклатури. До її складу входять підсистеми родових і видових назв, а також назв інших таксонів — родин, порядків, класів, відділів. Основу цієї системи, як і в аналогічній латинській, становлять родові назви, від яких утворені назви всіх інших.

Ядром родових назв стали загальнонародні українські назви рослин, передусім ботанічні найменування, успадковані від праслов'янської мови. Поповнення ботанічної номенклатури новими однолексемними назвами відбувається за рахунок словотворення, переосмислення загально-вживаних слів, запозичення готових ботанічних номенів з інших мов. Значну частину (трохи менше половини) українських назв родів рослин утворюють чужомовні елементи. У більшості — це транслітеровані латинські ботанічні номени. Родові назви рослин поповнювалися також складеними номінативними одиницями.

Видові означення в бінарних назвах видів рослин — переважно переклади латинських, частково російських відповідників. Оригінальні

українські становлять меншу частину. Назви родин та інших вищих таксонів утворені від родових назв за зразком латинських за допомогою здебільшого уніфікованих словотворчих формантів.

Незважаючи на відносно високий ступінь розвитку української наукової ботанічної номенклатури, з лінгвістичного погляду вона має ще багато недоліків. Основний — це непомірно велика кількість іншомовних запозичень, особливо транслітерованих латинських назв, значну частину яких у наш час легко замінити власними українськими ресурсами, наявними в різних як опублікованих джерелах, так і в сучасних живих українських говірках.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ЕСУМ — Зерова М.Я., Єлін Ю.Я., Коз'яков С.М. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Гриби: їстівні, умовно їстівні, неїстівні, отруйні. 3-є вид., доп. і перероб. Київ, 1979.
- Кобів — Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ, 2004.
- ОВРУ — Доброчаєва Д.Н. и др. Определитель высших растений Украины. Київ, 1987.
- СІС — Словник іншомовних слів. 2-е вид., випр. і доп. Київ, 1985.
- СУМ — Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970 — 1980.
- Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. Пер. с нем. и доп. О.Н.Трубачева. 2-е изд., стереотип. Москва, 1986 — 1987.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь І.П., Ліпа О.Л. Словник-довідник з ботаніки. Київ, 1965.
2. Волян В. Начальное основаніє рослиннословія про нижшіє гімназія і нижшіє реальніє школы в ц.к. Австрійской державі. Відень, 1854. 271 с.
3. Визначник рослин України. Київ; Харків, 1950.
4. Визначник рослин Українських Карпат. Київ, 1977.
5. Ліпа О.Л., Добровольський І.А. Ботаніка: Систематика нижчих і вищих рослин. Київ, 1975.
6. Мельник М. Українська номенклатура висших рoстин. Львів, 1922. 356 с.
7. Словник ботанічної номенклатури (Проект). Київ, 1928. 313 с.

LEGEND

- ЕСУМ — Zerova, M.Ya., Yelin, Yu.Ya., Kozjakov, S.M. (1979). The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 v. 1982 — 2012. Mushrooms: (edible, conventionally edible, inedible, poisonous). Kyiv (in Ukr.).
- Кобів — Kobiv, Yu. (2004). Dictionary of Ukrainian scientific and popular names of vascular plants. Kyiv (in Ukr.).
- ОВРУ — Dobrocheev, D.N. (et al.) (1987). Determiner of higher plants of Ukraine. Kyiv (in Rus.).
- СІС — Dictionary of foreign language words (1985). 2nd ed., corr. and add. Kyiv (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: 11 volumes (1970 — 1980). Kyiv (in Ukr.).
- Фасмер — Fasmer, M. (1986 — 1987). The etymological dictionary of the Russian language: in 4 v. Tr. from Germ. and add. by Trubachev, O. 2nd ed., stereotype. Moscow (in Rus.).

LITERATURE

1. Bilokonya, I.P., Lipa, O.L. (ed.). (1965). Dictionary of Botany. Kyiv (in Ukr.).
2. Volyan, V. (1854). The basic foundations of botany for the lower gymnasium and the lower real schools in this area Austrian state. Vienna (in Ukr.).

3. Identifier of plants of Ukraine (1950). Kyiv — Kharkiv (in Ukr.).
4. Identifier of plants of the Ukrainian Carpathians (1977). Kyiv (in Ukr.).
5. Lipa, O.L., Dobrovolsky, I.A. (1975). Botany: Systematics of lower and higher plants. Kyiv (in Ukr.).
6. Melnyk, M. (1922). Ukrainian nomenclature of the highest plants. Lviv (in Ukr.).
7. Dictionary of the botanical nomenclature (Project) (1928). Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 01.08.2018

Ivan Sabadosh

Uzhhorod National University, Uzhhorod

SOURCES OF FORMATION OF MODERN SCIENTIFIC BOTANICAL NOMENCLATURE IN UKRAINIAN LANGUAGE

The scientific botanical nomenclature of the Ukrainian language is an ordered harmonious system built on the model of Latin. It consists of subsystem generic and species names as well as the names of other taxa: families, orders, classes, departments. The basis of this system is generic names from which the names of all other taxa are formed. The core of generic botanical names is the generic Ukrainian plant names, primarily botanical names, inherited from the Proto-Slavonic language. The scientific botanical nomenclature is replenished with new single-token names as a result of word-formation, rethinking of commonly used words, borrowing botanical names from other languages. Slightly less than half of the Ukrainian scientific names of the genera of plants form foreign-speaking elements. Their main mass is transliterated Latin scientific botanical names. Generic names were also replenished with complex nominative units. Specific definitions in the binary names of plant species are mainly translations of Latin, partly Russian equivalents. The original Ukrainians form a smaller part.

Keywords: *botanical nomenclature, botanical names, term, sources of botanical nomenclature, history of Ukrainian terminology.*